

Edward Breza

NAZWY KULTOWE NA POMORZU GDAŃSKIM

Nazwy, które pragnę opracować w tym artykule, nawiązują do problematyki podniesionej przez prof. W. Taszyckiego w jego artykule *Pierwiastek chrześcijański w polskich nazwach miejscowych*¹. O ile jednak prof. Taszycki rozpatrywał wszystkie nazwy, które związane były z apelatywną terminologią chrześcijańską, imionami chrześcijańskimi i pośrednio nawet z nazwami miejscowymi, o tyle autor niniejszego szkicu pragnie na początku określić, co rozumie przez nazwy kulturowe i określić ich miejsce w semantycznej klasyfikacji nazw W. Taszyckiego.

Pojęcie nazwy kultowej wywieść trzeba, sądzę, z pojęcia kultu, rozumianego wąsko jako cześć oddawana bóstwu i szeroko: cześć, wielki szacunek oddawany także ludziom i określonym przedmiotom. Nazwami kultowymi będą więc dla mnie takie, które zawierają określenie Boga, Jego Matki, świętych. Wejść tu też winny nazwy utrwalające nazwy miejsc kultu, ludzi sprawujących kult i nazwy przedmiotów służących do kultu. Nazwy odnoszące się jednak do osób sprawujących kult są raczej nazwami dzierzawczymi. Chodzi tu o takie nazwy jak *Popowo*, *Księżę (Jezioro)* i ich do rozważań nie wezmę. Niektóre nazwy, choć kryją apelatywy związane z kultem, są raczej topograficzne, jak np. *Piekło*, *Piekielko*. Wskazują one na tereny trudno dostępne, moczarowate. Inne są kulturowe, jak *Betlejem*, *Betlejemka*, bo odnoszą się do zabudowań nędznych, chylących się ku ruinie, położonych daleko poza wsią. Nie biorę też nazw pól, łąk i innych obiektów terenowych, które nawiązują do miejsc lub przedmiotów kultu typu *Koło Krzyża*, *Za Kościołem*, bo są to oczywiste topographica, wskazujące na miejsce położenia. Nazwami kultowymi będą więc te, które utrwalają wierzenia religijne wprost lub pośrednio.

¹ *Collectanea Theologica XVIII*, 1937, s. 452–476; przedruk: W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 1, *Onomastyka*, Wrocław 1958, s. 269–287.

Nazwy kultowe mieszczą się w grupie nazw kulturowych, wskazują bowiem na kulturę duchową człowieka. W obrębie zatem klasy nazw kulturowych można wyodrębnić podgrupę nazw kultowych. Wyodrębnienie takiej grupy może zainteresować historyków osadnictwa, historyków w ogóle, religioznawców, a w dalszym planie także onomastów.

Na Pomorzu Gdańskim nazwy kultowe nadawali przede wszystkim zakonnicy: joannicy, cystersi i cysterki, kartuzi, premonstratenski (norbertanki), dominikanie, sporadycznie może też inne zakony, nade wszystko zaś Krzyżacy (Rycerze Najświętszej Maryi Panny). Część tych nazw powołało do życia duchowieństwo diecezjalne i sami wierni.

Pod względem językowym są to nazwy polskie, niemieckie (te najczęściej nadane przez Krzyżaków) i nieliczne łacińskie. Strukturalnie są to nazwy prymarne, rzadziej sekundarne, najczęściej złożone i niekiedy hybrydalne.

Dla celów porządkowych ujmę te nazwy w pewne podgrupy semantyczne: nazwy na cześć Boga, Chrystusa, Jego Matki, świętych, nazwy od określeń miejsc kultu typu *cerkiew, kościół, klasztor*. Przytaczając wspomniane nazwy, podawać będę najwcześniejszy i ewentualnie najbardziej zbliżony do postaci etymologicznej zapis i skrót oraz stronę pracy z serii „Pomorskie Monografie Toponomastyczne”, gdzie większość omawianych nazw została opracowana.

Nazwy na cześć Boga chrześcijańskiego, wywodzące się od przymiotnika *Boży*. Są to dwie wsie w b. pow. kościerskim o nazwie *Boże Pole*, obecnie oficjalnie *Boże Pole Szlacheckie* pod St. Kiszewą i *Boże Pole Królewskie* pod Skarszewami, obie zapisane na początku XV w. w *Wielkiej księdze czynszowej Krzyżaków* jako *Bosepol*, z których wieś pod Skarszewami latynizowana była przez przekład na *Campus Dei*, niemczona fonetycznie na *Boschpohl* PMT I 27. W wypadku *Bożego Pola (Wielkiego)* w b. pow. lęborskim, zapisanego 1333 r. jako *Bosepole*², wysuwa się hipotezę, że to pierwotnie *Bożeja Pole*, a więc struktura dzierżawcza. Nie można powiedzieć, kto był autorem tych nazw.

Dzisiejsza wieś Koszwały pod Gdańskiem w gminie Wiślina nazywała się w okresie krzyżackim *G o t t s w a l d e*: *Gottswalde* 1334 PMT VI 39, a więc była nazwą złożoną z członu *Gott* ‘Bóg’ i *Wald* ‘las’. Nazwa była kontynuowana w okresie pruskim i hitlerowskim. Na wschód od Koszwał położony jest przysiółek udokumentowany jako *Gottswalder Rosenau* pod koniec XVIII w. PMT VI 39, ale jest to już nazwa topograficzna ze względu na położenie pod Koszwałami, po niemiecku *Gottswalde*.

Na cześć Chrystusa pobudowali Krzyżacy gród *Christburg* na miejscu dzisiejszego *Starego Dzierzgonia* w b. pow. morąskim. Został on zburzony

² M. Michalczyk-Haxa, *Toponimia byłego powiatu lęborskiego*, maszynopis pracy doktorskiej wykonanej pod kierunkiem H. Górnowicza.

przez Prusów w 1242 r. Wtedy Rycerze NMPanny przenieśli gród i siedzibę komtura na miejsce obecnego *Dzierzgonia*, dlatego *Dzierzgoń* z pruskiego *-Zirgūns* zwał się po niemiecku *Christburg: Christiborc* 1249. Nazwa ta w okresie Rzeczypospolitej Szlacheckiej została przekształcona fonetycznie na *Kiszpork*, było też starostwo *kiszporskie* PMT IV 43-44.

Najwięcej nazw kultowych na Pomorzu utrwala Matkę Bożą, Bogurodnicę i to w postaci imienia *Maryja* bądź tytułu *Pani*, po niemiecku *Frau* czy *Dziewica*, po niemiecku *Jungfer* bądź *Jungfrau*, łac. *Virgo*. Najbardziej znany jest *Malbork*, po niemiecku *Marienburg: iuxta castrum Senstemarienburch* 1276, *Marienburg* 1296, łacynizowane jako *Castrum sancte Marie* 1285 PMT IV 98-99. Gród, miasto, a potem stolica państwa krzyżackiego i siedziba wojewody malborskiego w latach 1466-1772 zbudowane i nazwane na cześć Bogarodzicy przez Krzyżaków.

Dzisiejszy Kwidzyn (z pruskiego *Kwedins*) to dokumentalna *Insula Sancte Marie* 1236 i pierwsza nazwa na Pomorzu nadana przez Krzyżaków na cześć NMPanny. Przełożona na niemiecki brzmiała *Marienwerder* 1336. Obok formy *Insula Sanctae Mariae* pojawia się wariant *Insula beate virginis* 1287, czyli *Wyspa Błogosławionej Dziewicy*. Dodajmy, że łacińskie *insula* i niemieckie *Werder* to 'wyspa', por. PMT IV 99-100.

Współczesna wieś *Baldrum* w gminie Tychnowy, b. pow. kwidzyński nosiła historyczną nazwę *Marienthal: Mergenthal* 1333 nadaną przez kapitułę pomezańską, również na cześć Matki Bożej PMT IV 99.

Dawniejsze dwie wsie *Gross* i *Klein Marienau*, od XX w. północno-wschodnie przedmieście Kwidzyna, zwane przez miejscową ludność *Mari-nau*, otrzymały także nazwę na cześć Bogarodzicy z drugim członem strukturalnym *-au* z niemieckiego *Aue* 'niwa, łąka' PMT IV 98.

Współczesna zachodnia część Kwidzyna *Mareza* to dawniej folwark, a potem wieś *Marienwiese* 1534 r. od imienia Matki Bożej *Maria* w I członie, a w II od rzeczownika *Wiese* 'łąka' PMT IV 100.

I wreszcie, wschodnia część Kwidzyna koło dworca kolejowego zwana *Marienfelde* 1884 PMT IV 99 utrwala imię Bożej Rodzicielki.

Wszystkie wyżej zgrupowane nazwy związane są z Kwidzynem, odnoszą się albo do samego miasta, albo do jego części, albo wreszcie do wsi pod Kwidzynem, dlatego prof. H. Górniewicz słusznie zauważa, że wiele z nich w momencie powstawania było strukturami analogicznymi do formacji *Marienwerder*. Wymieniano zatem człon *-werder* na *-au*, *-felde*, *-wiese*. Intencją tworzących nazwę nie była prawdopodobnie chęć uczczenia Maryi, Matki Bożej. Byłyby to więc nazwy analogiczne, modelowe.

Nie wiadomo, czy strukturą analogiczną jest nazwa wzgórza *Marienhöhe* pod Gontami koło Prabut z drugim członem *-höhe* ≤ *Höhe* 'wzgórze', czy to w intencji mieszkańców nazwa kultowa na cześć NMPanny, por. PMT IV 207. Na pewno już tylko nazwą topograficzną (ze względu na położenie) jest nazwa

historycznej wyspy na Nogacie *Marienuer Kampe*, źródłowo *Margenauer Campe* 1790 PMT IV 207, utworzona od nazwy wsi *Marynowy*, niem. *Marienu*.

Pod wsią Mareza jest przysiółek *Mareski Dwór*. Od tego przysiółka przyjęło nazwę *Mareski Dwór* 16-hektarowe jezioro położone w pobliżu tego przysiółka. Niemiecka nazwa jeziora to jednak *Mariensee* i to już od 1336 r., a więc *Jezioro Maryi*, por. PMT IV 254–255.

Nazwę *Mariensee* nosiła też gminna wieś Przywidz w b. pow. gdańskim w XV i XVI w.: *Mergense* 1402, tak nazwana na pewno od pobliskiego jeziora, dziś zwanego Jezioro Przywidzkie PMT VI 65.

Do tytułu *Pani*, niem. *Frau* nawiązuje nazwa *Fromborka*. Nazwę nadali Krzyżacy, gdy w 1278 r. zajęli tę ziemię. Wtedy nazwę zapisano: *circa Castrum Domine Nostre [...] Frowemburg*; określenie *Gród Naszej Pani*, czyli *Maryi* pojawia się w formie łacińskiej także 1284 r.: *Castrum Dominae Nostrae*³. Por. do tego *Frauengasse* na ul. *Mariacką* w Gdańsku. Natomiast część lasu pod Starym Polem w b. pow. starogardzkim nosząca nazwę *Matuchna* pochodzi od stojącej tu figury Matki Bożej PMT VII 105.

Do rzeczownika *Pani* 'Matka Boża' nawiązuje nazwa grodziska i wzgórza pod wsią Junkrowy koło Skarszew. Nazwa pojawia się w wariantach *Panina Góra*, *Panienna Góra* i *Panińska Góra*, po niemiecku *Jungfrau* PMT I 164. Wariant *Panina Góra* pochodzi od podstawy *Pani*, natomiast *Panienna* i *Panińska Góra* od *Panna*, por. niem. *Jungfrau*. Nazwa związana jest z nazwą pobliskiej wsi *Junkrowy*, po niemiecku *Jungfernberg*, zapisywanej *Jungwrowe* i *Jungfrouwe* 1258 PMT I 58 i utworzona od rzeczownika niemieckiego *Jungfrau* 'Dziewica, epitet liturgiczny NMPanny' z polskim sufiksem *-ow-*, jest to więc nazwa hybrydalna. Wieś należała do cystersów w Pelplinie i oni na pewno dali jej nazwę. Jeszcze w XVII w. spotykamy łacynizację nazwy: *Mons Virginis: bona sub monte Virginis* 1687.

Współczesna gminna wieś *Marzęcino* w b. pow. Nowy Dwór Gdański nosiła niemiecką nazwę *Jungfer* od ap. *Jungfer* 'dziewica' PMT V 56. Jednak *Panińska Kępa* na Wiśle pod Świeciem i lasek *Paniński* pod Milewkiem w b. pow. świeckim pochodzą od ap. *panny* 'zakonnice', a więc są to nazwy dzierzawcze typu *Księży Las*, jako że w dawnej polszczyźnie o zakonnicach mówiono najczęściej *Panny zakonne*, np. żukowskie czy gdańskie.

Jest problemem, czy pomorskie nazwy terenowe typu *Dziewczaki*, *Dziewcza Góra*, *Dziewcza Łąka* są nazwami kultowymi chrześcijańskimi. Zdaniem gdańskiego mediewisty S. Mielczarskiego (opinia wyrażana ustnie) są to nazwy kultowe, ale przedchrześcijańskie. Według niego np. omówionej wyżej *Paninej Górze* charakter chrześcijański nadali cystersi, ale jest to nazwa przedchrześcijańska. Przytacza na poparcie swego poglądu inne nazwy, w tym

³ S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 85.

także nazwę *Magdeburg*. Prof. H. Górniewicz widział w tego typu nazwach 'pola, wzgórze, łąki „wykorzystywane dla celów erotycznych”'. Ponieważ jednak historycy i etnografowie nie wiedzą nic o zbiorowych schadzках lubieżnych czy zbiorowej rozwiązłości na Pomorzu, zakwestionowałem ten pogląd⁴. W niektórych nazwach widzę w członie *dziewczy* dawny przymiotnik *dziewki*, dem. od *dziwy* 'dziki' na podstawie zapisu *Dziewczej Góry* pod Kartuzami przez B. Sychtę jako *Dziewkô Góra*. Stąd rodzaj męski przymiotnika *dziewki* brzmiałby w kaszubszczyźnie *zivěi* i stąd blisko do adideacji *zěvči* ≤ *zěvka* 'dziewczyna'. Byłaby to więc 'góra dzika, nieuprawna'.

J. Treder mieliznę w Zatoce Puckiej zwaną *Jungfernsand* 'Piasek Dziewczy' PMT III 122 i nazwę pola *Jungfernberg* oraz lasu *Jungfrauenholz* pod Swarzewem wiąże z Matką Boską Swarzewską⁵.

R. Śrámek wysunął hipotezę, że nazwy słowiańskie typu *Devin* i inne wywodzące się od ap. *dziewka*, *dziewczyna*, *dziewczę* pochodzą stąd, że dziewice, kobiety zamurowano niekiedy w wieżach, murach, zamkach.

W konkluzji trzeba powiedzieć, że omawiane nazwy trzeba by opracować monograficznie w skali całej Słowiańszczyzny przy udziale historyków, etnografów, językoznawców, może i religioznawców. Na razie wydaje się słuszny postulat metodyczny, choćby tylko na przykładzie materiału pomorskiego, by każdą nazwę traktować osobno i interpretować zgodnie z realiami terenowymi i naszą wiedzą o przeszłości obiektu.

Miejscowości upamiętniające świętych na Pomorzu Gdańskim są właściwie dwie:

Matarnia w b. pow. kartuskim od św. *Materna*, pierwszego biskupa Kolonii z początku IV w., notowana jako *ad Maternum* 1534 r. Pelp 758 i nadana przez cystersów oliwskich. Nazwa poszła więc od wezwania (patrocinium) kościoła;

Święty Wojciech pod Gdańskiem jest nazwą patrocyniczną, a więc utworzoną od nazwy patrona kościoła, św. Wojciecha: *ecclesie sancti Adalberti ad quercum* 1236⁶.

Nazwy od określeń miejsc kultu, a więc od wyrazów *cerkiew*, *kaplica*, *kościół* i ich synonimów;

Nowa Cerkiew i *Nowa Cerkiew Szlachecka*, wsie w b. pow. chojnickim Pelp 207.

Kaplica, po niemiecku *Kappellenhütte*, wieś w b. pow. kartuskim, zapisana na mapie Schröttera z końca XVIII w. jako *Capellen*.

⁴ W recenzji pracy H. Górnowicza, *Toponimia powiatu starogardzkiego*, Wrocław 1985, ogłoszonej w „Roczniku Gdańskim” 1987, t. 47, z. 2, s. 204–205.

⁵ *Słownik nazw terenowych byłego powiatu puckiego*, „Prace Językoznawcze Uniwersytetu Gdańskiego”, nr 5, s. 33.

⁶ *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, red. H. Górniewicz, Z. Brocki, Wrocław 1978, s. 53.

Kościelec, dawniej wieś, dziś kolonia Żuławki Sztumskie, zwana po łacinie *antiqua ecclesia* 1303, po niemiecku *Altkirch*. Nazwa pochodzi od ap. *kościół* z sufiksem *-ec* na oznaczenie miejsca, gdzie stał *kościół* PMT IV 81.

Kościelna Jania, dawniej *Cerkiewna Jania* w gminie Leśna Jania, b. pow. starogardzki: *Jene templi* 1400, *Jan mit der Kirchen* 1402 i n., *Czerkiewna Ianya* 1534 r., *Jania Kościelna* vel *Czerkewna* 1584 PMT VII 25. Człon *Cerkiewna* czy późniejsze *Kościelna* oraz ich łaćnińska kalka *Jene templi* i kalka niemiecka *Kirch Jene* odróżniały wieś od Jani Leśnej i Jani Starej.

Nie będę tu omawiał nazw terenowych, które związane są z postaciami doznającymi kultu, ani opartych na apelatywach oznaczających miejsca czy przedmioty kultu. Po pierwsze nie sposób ich wyczerpać w tym szkicowym opracowaniu, a po wtóre nasuwają one wiele problemów teoretycznych. Omówić chcę tu przynajmniej dwa z tych zagadnień.

Wielu autorów nazwy typu *Święty Jan*, łączka przy figurze św. Jana w Kątkach, gm. Stary Targ, b. pow. sztumski PMT IV 225 czy stawek *Święty Jan* w Watkowicach, b. pow. sztumski PMT IV 268 oraz podobne kwalifikuje jako nazwy kulturowe. Są to raczej nazwy topograficzne ze względu na położenie. Podobnie raczej topograficzne, aniżeli kulturowe są nazwy oparte na apelatywach *raj*, *paradyż*, *piekło*, *czyściec*. Na pewno nazwą kultową, a zatem kulturową jest *Raj Najświętszej Maryi Panny*, po łacinie *Paradisus Beatae Mariae Virginis* na późniejsze Kartuzy, ale dlaczego część Gniewina, wsi w b. pow. puckim określono *Rajem*, nie wiemy. Tak samo, nie wiadomo, dlaczego *Czyśćcem* nazwano przysiółek pod Będargowem w b. pow. wejherowskim. Są to wszystko nazwy oparte na wyrazach, które oprócz znaczenia religijnego mogą metaforycznie (niekiedy ta metafora przechodzi do określenia podstawowego) mieć znaczenie topograficzne.

Są na Pomorzu Gdańskim, jak i w całej Polsce, na Litwie i w innych krajach bałtyckich nazwy wodne *Święte* (o jeziorze), np. w b. pow. świeckim i od nich pochodzące nazwy miejscowości, oraz nazwy rzek typu *Święta*, jak na Powiślu Gdańskim, wpadająca do Zalewu Wiślanego. Zdania badaczy są tu podzielone. Według jednych, np. J. Nalepy występuje w tych nazwach rdzeń *śwēt-*, a nazwy takie nawiązują do przedchrześcijańskiego kultu rzek i jezior; według innych, np. H. Górnowicza w grę wchodzi tu toponimiczne znaczenie tego rdzenia – ‘błyszczący’ PMT IV 267–268.

Na zakończenie tych rozważań można powiedzieć, że wbrew pozorom uznanie jakiejś nazwy za kultową nie jest tak proste. Potrzebna jest do tego znajomość historii obiektu, zwłaszcza okoliczności i motywów powołania nazwy.

SKRÓTY

Pelp	<i>Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny</i> , Pelplin 1928.
PMT I	E. Breza, <i>Toponimia powiatu kościerskiego</i> , Gdańsk 1974.
PMT III	J. Treder, <i>Toponimia byłego powiatu puckiego</i> , Gdańsk 1977.
PMT IV	H. Górniewicz, <i>Toponimia Powiśla Gdańskiego</i> , Gdańsk 1980.
PMT V	J. Łuszczynska, <i>Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z sufiksem -in-</i> , Wrocław 1983.
PMT VI	H. Bugalska, <i>Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego</i> , Gdańsk 1985.
PMT VII	H. Górniewicz, <i>Toponimia powiatu starogardzkiego</i> , Wrocław 1985.
PMT VIII	E. Jakus-Borkowa, <i>Toponimia powiatu świeckiego</i> , Wrocław 1987.

Edward Breza

KULTNAMEN IN POMORZE GDAŃSKIE (POMMERELLEN)

Der Verfasser knüpft an einen Aufsatz von W. Taszycki über christliche Elemente in polnischen Ortsnamen an. Kultnamen stehen hier im Mittelpunkt und werden als eine Subklasse der Kulturnamen angesehen.

Es wurden Namen analysiert, die mit Gott *Boże Pole*, Christus (*Christburg*, heute *Dzierzgoń*), Mutter Gottes (*Malbork*, *Frombork* u.a.) sowie mit Heiligen (*Matarnia*, *Święty Wojciech*) zusammenhängen. Hierher gehören auch Namen, die von *kościół* (Kirche), *kaplica* (Kapelle), *cerkiew* (russisch-orthodoxe Kirche) abgeleitet wurden. Getrennt wurden Namen wie *Dziewcza Góra* analysiert, die auf *dziewczyzna* (Mädchen) bzw. seine Synonyme zurückgehen.